
УДК 049.32+811.161.2'373.611

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРИЧНОЇ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

***П.І. Білоусенко, О.І. Іншакова, К.А. Качайло,
О.В. Меркулова, Л.М. Стівбур.*** Нариси з історії
українського словотворення (іменникові конфікси). —
Запоріжжя; Кривий Ріг: ТОВ “ЛПС” ЛТД, 2010. — 480 с.

Найважливішими проблемами української дериватології, які потребують теоретичного осмислення, на сучасному етапі її розвитку є перегляд та уточнення деяких наукових понять, систематизація словотвірних одиниць на нових концептуальних засадах, комплексний аналіз словотвірних категорій, вивчення афіксальної підсистеми української літературної мови в статичній й динамічній. Це засвідчують важливі для словотвору монографічні дослідження, які сприяють вдосконаленню загальної словотвірної теорії.

Не викликає сумніву, що повне, вичерпне уявлення про те чи те мовне явище можна сформувати, лише глибоко проаналізувавши особливості його становлення й розвитку. Пропонована праця, яка нещодавно поповнила дослідницьку скарбницю діахронічного словотвору, — це перша колективна розвідка з історичної дериватології, у якій зроблено успішну спробу дослідити історію формування словотвірної структури українського іменника на матеріалі конфіксальної підсистеми.

Незаперечно актуальність і своєчасність рецензованої праці зумовили, на нашу думку, насамперед двоє важливих чинників. Перший пов'язуємо з прагненням авторського колективу істориків-дериватологів розв'язати завдання реконструкції історії формування словотвірної структури іменника впродовж усього писемного періоду розвитку української мови. Це важливо з огляду на те, що іменник на тлі інших частин мови виокремлюється найвиразніше не лише за семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними показниками. Зга-

даний лексико-граматичний клас слів має розвинену морфологічну структуру й великі можливості для поповнення словникового складу. Центральність іменника в граматичній будові української мови великою мірою увиразнюють його словотвірні параметри. Словотвірна структура іменника є своєрідною, відмінною від словотвірної структури дієслова та прикметника, що зумовлено, зокрема, розмаїттям категорій, які конкретизують предметність у таких термінах як *особи / неособи, конкретності / абстрактності, виконавця дії / адресата дії* та ін. Тому вивчення історії її формування є перспективним напрямом наукових студій, що уможливають установлення причин і напрямку еволюції словотвірної системи української мови загалом.

Другий чинник, що посилює актуальність дослідження, — зацентрування уваги дериватологів на іменникових конфіксах, одиницях, які мають статус важливого невід'ємного складника словотвірної системи іменника української мови. Автори **“Нарисів з історії українського словотворення...”**, які протягом багатьох років ґрунтовно вивчали історію окремих іменникових конфіксів, переконують, що конфіксальна підсистема, яка зародилася давно, ще в надрах дописемного періоду, бурхливого розвитку зазнала на етапі формування української мови як окремішньої системи. Через те в багатьох ланках вона має самобутні, національно-специфічні риси, що вирізняють її з-посеред конфіксальних іменникових підсистем мов інших слов'янських народів. Водночас широкий діапазон словотвірних значень, які експлікують конфіксальні іменники, дає змогу встановити історію окремих продуктивних і непродуктивних на певних етапах розвитку української мови конфіксальних словотвірних і лексико-словотвірних типів і підтипів.

Наукову вірогідність теоретичних засад і одержаних результатів пропонованого дослідження забезпечив ретельно покласифікований та ґрунтовно проаналізований надзвичайно багатий фактичний матеріал. Монографічна праця спирається на мовні факти, здобуті з авторитетних лексикографічних і мовознавчих джерел (словники: етимологічні, тлумачні, перекладні; діалектні матеріали, граматики, лексикони), що віддзеркалюють іменникову лексику різних періодів розвитку української мови, акумулюють багатство української мови попередніх епох. До аналізу залучали також реконструйовані матеріали праслов'янської мови, представлені в окремих лінгвістичних дослідженнях. Крім них використано велику кількість різноманітних за стилями і жанрами давніх пам'яток української мови (літописи, грамоти, акти тощо), твори художньої і полемічної літератури. На цих матеріалах ґрунтуються узагальнення про історію участі іменникових конфіксів у дериваційних процесах від найдавнішої доби до сучасності та про те, що конфіксальна деривація іменника сучасної української мови є природним продовженням давніх процесів творення нових слів, зокрема й за допомогою тих конфіксів, які постали вже на ґрунті власне української мови. Потрібно зауважити, що ілюстративний матеріал, дібраний із писемних пам'яток різних етапів розвитку української мови, у роботі

подано згідно з правилами першої фіксації незалежно від того, чи наводять його різні джерела як праслов'янський.

Монографічне дослідження конфіксальної іменникової деривації виконано в площині системно-функційного підходу, зорієнтованого на розуміння словотвору як упорядкованої за певними принципами системи, що перебуває в постійному розвитку, неодмінно зберігаючи наслідки словотвірних процесів попередніх епох, а не як простої сукупності похідних одиниць. Цей підхід дав змогу авторам реконструювати історію конфіксальної системи українського іменника, здійснити її узагальнений опис, визначити екстралінгвальні й інтралінгвальні чинники мовних змін.

Безсумнівним пріоритетом рецензованої праці є її потужні теоретичні засади, дотримання єдиних принципів аналізу фактів мови. Із тих самих засадничих позицій, вироблених науковцями Південно-українського історико-дериватологічного центру при Запорізькому національному університеті, до славної когорти яких належать і автори пропонованої праці, вже було описано історію окремих ділянок дериваційної системи іменника. Опис динаміки конфіксальної системи як фрагмента майбутньої реконструйованої історії всієї дериваційної системи українського іменника ґрунтується на класифікації похідних одиниць і вибудований на основі семантичного критерію. Відповідно до нього історію словотвірних типів розглядають крізь призму їхніх складників — лексико-словотвірних груп, які виокремлюють унаслідок конкретизації словотвірного значення на лексичному рівні з урахуванням тематичної класифікації лексики. Такий підхід зумовив чітку й логічну структуру монографічного дослідження. Тут з однакових засадничих позицій проаналізовано спочатку історію окремих конфіксальних словотвірних і лексико-словотвірних типів, а потім зроблено висновки щодо чинників розвитку конфіксальної системи іменника загалом.

У першому розділі **“Проблема конфікса в сучасному мовознавстві. Шляхи формування конфіксальної підсистеми іменника української мови”** подано ґрунтовний аналіз основних підходів мовознавців до витлумачення конфіксації та визначення її статусу. Автори аргументують своє бачення конфіксації, зазначаючи, зокрема, що не можна ототожнювати поняття **конфікс** із поняттями **префікс** і **суфікс**, тому що складники конфікса збігаються з префіксами і суфіксами лише фонетично. Конфікс, як стверджують вони, — це не двоафіксна морфема, не дві морфем, які виражають одне словотвірне значення, а одна морфема, елементи якої лише формально можуть збігатися з префіксом і суфіксом. Дослідники наголошують, що конфікси вирізняються своєю специфічною дериваційною семантикою, сутність якої полягає в тому, що постпозитивна частина конфіксального форманта передає загальне відношення предмета до поняття, позначуваного мотивувальним словом, тобто виконує класифікаційну функцію показника найменування предмета, особи чи абстрактного поняття, а препо-

зитивний складник конкретизує це загальне відношення, виражаючи різні значеннєві модифікації. На підтвердження цієї позиції автори наводять яскраві приклади та переконливі аргументації.

Не можемо не погодитися з авторською думкою про те, що терміни **конфікс** і **конфіксація**, якими послуговуються у підручниках і посібниках для студентів-філологів, сприяють подоланню термінологічної плутанини, яка є неминучою при вивченні префіксально-суфіксальних похідних одиниць, адже конфікс виконує ті самі функції, що й **префікс**, і **суфікс**, — слугує матеріалом акту морфологічного словотворення.

Осмыслюючи теоретичне підґрунтя проблеми конфіксації, дослідники визначають різні шляхи становлення конфіксальних словотвірних типів української мови, обґрунтовують явище множинної мотивації, яка виявляється в процесі словотвірного аналізу конфіксальних іменників.

У другому розділі “*Конфіксальна підсистема іменника праслов’янської мови*” запропоновано опис конфіксальних іменникових словотвірних типів праслов’янської доби. Спираючись на дані реконструкцій дослідники висловлюють припущення, що в праслов’янській мові значна кількість конфіксальних словотвірних типів була вже сформована. Це — похідні іменники, словотвірне значення яких передавали конфікси з другим компонентом **-ъје**, **-ъкъ**, **-(ьн)ікъ**, **-ъка**, **-ъ**, **-ъ**, **-а**. Водночас інші конфіксальні типи іменників, зокрема ті, що в постпозиції мали компонент **-іпа**, **-ъкъ**, **-іса**, **-ъсь**, **-ю**, **-апъ**, ще перебували в процесі становлення.

Третій розділ “*Конфіксальна підсистема іменника давньокиївської доби*” присвячено вивченню історії формування конфіксальних іменникових типів протягом XI-XIII століть. Розглянуто конфіксальні іменники, які мають подвійну і навіть потрійну мотивацію внаслідок нашарування вторинних мотивацій. Це стосується передусім іменників з конфіксами **не-...-иє**, **не-... -(е)ниє** та ін.

Примітно, що в цьому розділі знаходимо цікаві історичні коментарі про статус деяких компонентів конфікса як словотворчого засобу. Зокрема, вважаємо дуже вдалою кваліфікацію препозитивного конфіксального **поль-** (**полу-**) в дериватах на взірць *полдень*, *полудень*, *полведра*, *полденьги*, *до полузими*, *полтора*, *полчетвернадцати*, *полугодие*, *полуночье*, *полусловица*, *полусмерть*, *полулещь*, *полумастерь*, *полуденьє* та ін. Дослідники спостерегли, що **поль-** та **полу-** виконували декілька функцій, виступаючи як самостійне слово, як частина композита і як препозитивний компонент конфікса. Переконані, що такі відомості стануть у пригоді не тільки дослідникам історії української мови, а й учителям, студентам, учням і взагалі всім небайдужим читачам.

У давньокиївську добу сформувалася більшість словотвірних типів, у структурі яких вичленовують конфікси з другим компонентом **-иє**, **-никъ** та з матеріально не вираженою фінальною частиною, хоч розширювалося коло словотвірних формантів з іншими постпозитивними складниками, такими, як **-ство**, **-ець**, **-окъ**, **-ко** тощо. Кількісно

найбільшу групу конфіксальних субстантивів, за підрахунками дослідників, об'єднували абстрактні назви, що виражали не наявність у предмета певної якості, а її відсутність, та назви осіб.

Вищезгадані конфікси, як стверджують автори у четвертому розділі *“Динаміка конфіксальної підсистеми іменника в староукраїнській та новій українській мові”*, залишалися високопродуктивними і в середньоукраїнській та новоукраїнській мові.

Упадає в око, що, виокремлюючи конфікси праслов'янської і давньокиївської доби, аналізуючи динаміку конфіксальної підсистеми іменника в староукраїнській і новій українській мові, автори вказують не лише на їхню специфічну структуру, а й визначають функції цих особливих словотворчих формантів та уточнюють словотвірне значення в субстантивних конфіксальних дериватах.

Цікавим, інформативно містким аспектом дослідження є конфіксальні деривати з матеріально не вираженим другим компонентом. Їх не залишили поза увагою, з'ясувавши умови й шляхи формування словотвірних типів іменників згаданої структури і окресливши специфіку їхньої мотиваційної бази. Незважаючи на те, що авторам часом важко було встановити спосіб творення цих іменників, особливо коли йшлося про мовні процеси попередніх століть, вони кваліфіковано визначали всі можливі зв'язки мотивованих і мотивувальних слів на різних етапах історичного розвитку української мови, дотримуючись необхідних принципів словотвірного й етимологічного аналізу.

Цілком виправданим є запропонований порядок аналізу конфіксальних похідних іменників. Його здійснено без типології на відприкметникові, відіменникові, віддієслівні та інші деривати, яка виявилася недоцільною у зв'язку з великою варіативністю основ-мотиваторів для конфіксальної деривації, що утруднює або й зовсім унеможливорює точне встановлення частиномовної належності мотивувальної бази.

Дослідники переконливо довели, що іменникова конфіксальна підсистема, почавши своє становлення в праслов'янський період, до кінця XVIII століття сформувала підґрунтя для свого подальшого розвитку. Тому немає підстав сумніватися, що конфіксальний словотвір іменників сучасної української мови є закономірним продовженням давніх процесів творення нових слів, бо, як засвідчують обстежені авторами писемні джерела, основні конфіксальні засоби словотворення українська мова успадкувала з праслов'янської та давньої руськоукраїнської мов, водночас сформувавши цілу низку нових конфіксальних словотворчих формантів. Вона значно розвинула продуктивність більшості конфіксальних словотвірних типів, а також сформувала в їхніх межах нові лексико-словотвірні підтипи.

Доцільним і логічно вмотивованим складником монографії вважаємо додаток — *“Словопоказчик”*, у якому вміщено всі проаналізовані апелятивні й онімні конфіксальні деривати та їхні фонетичні, словотвірні й графічні варіанти.

“Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)” — це перша узагальнювальна праця колективу авторів, у якій простежено формування кожного конфіксального словотвірного типу, визначено чинники розвитку іменникової конфіксації, схарактеризовано участь конфіксів у творенні похідних одиниць різних лексико-словотвірних груп, ураховано причиново-наслідкові зв'язки та історичне тло, на якому відбувалися процеси формування, становлення й розвитку конфіксального словотворення іменника української мови.

Історичні дослідження такого спрямування є досить складними й масштабними, але авторський колектив успішно зреалізував поставлені в роботі завдання, засвідчивши високу наукову компетентність і глибину наукового пошуку. Беззаперечною є практична цінність монографії, що полягає в можливості використання її матеріалів для подальших досліджень у галузі історичної дериватології української мови та інших слов'янських мов. Цією книжкою можуть скористатися викладачі й студенти, аспіранти, учителі-словесники, а також інші користувачі.

Зоя Валюх (м. Київ)

Zoya Valyukh (Kyiv)

NEW INVESTIGATION ON HISTORICAL DERIVATION

(Book review on: P.I. Bilousenko, O.I. Inshakova, K.A. Kachajlo, O.V. Merkulova, L.M. Stovbur. *Narysy z istoriyi ukrajins'kogo slovotvorennya (imennykovi konfiksy)*. — Zaporizhzhya; Kryvyj Rig: TOV “LIPS” LTD, 2010. — 480 s.)